

CASSELI BIBLIA?

FEKETE CSABA

Soha nem jelent meg magyar Biblia Kasselben. Ám a mostanában kiadott hasonmás ismételten nem is egy, hanem *két kasseli kiadást* emleget (1926 óta K-val írjuk a Németország Hessen tartományában található régi város nevét).

Azért kell a kérdőjel, mert vajon mit tart a feledékeny és gyéren tájékozott közvélemény *Kasseli Bibliának*? Mi módon ismétli a „Kasseli”, sőt „második Casseli/Kasseli” elnevezést a 2017-ben forgalomba került kiadás? Ki és hol nyomtatta?

Az utóbbi kérdésre egyszerű a válasz. Pesten¹ készült. Ez jelent meg hasonmásban Urunk 2017. esztendejében.² Egyszóval 1804-es hazai kiadást nyilvánított a mai kiadó 1704-es kasseli kiadásnak? A kötet címében is közölt ellentmondást faramuci módon jelöli a kötéstábla 1704 • 1804 alakban. Az utóbbi évszám valós. Emlegeti is az utószó. Magyarországon (és nem Hessenben) 1804-ben tényleg jelent meg negyedréti formátumú (4°) magyar Biblia. Kiadásának háttere sem ismeretlen, ez azonban nincs hatással a hasonmás kiadás utószavára. A *Türelmi rendelet* után nem tilalmazták a protestáns bibliafordítás kiadását és forgalmazását, de azért az elbukott szabadságharc után is elkobozták a Kőszegen nyomtatott Biblia példányait. Ez semmiképpen nem ad jogosítványt, kereskedelmi fogásként vagy népszerűsködés szintjén sem, megtevesztő azonosításra. Az egykori nyomdász elárulja, hogy az egy évszázaddal korábbi kiadás utánnyomását eltérő betűtípussal és más helyesírással, de úgy intézte, hogy előzményével „lapról lapra meg-egygyezzen”. Ennek ellenére sem állíthatjuk, hogy Pest = Kassel, valamint 1804 = 1704.

¹ „*Po'sonban és Pesten*” megjelölés olvasható az 1804-es kiadás címlapján. Pozsonyban több mint négy évtizeden át nyomdászkodott az idősebb Landerer Mihály. Nem ismeretes, a jövőbeli kutatás deríthet rá világosságot, ha maradt valahol kutatható anyag, hogy az ifjabb Landerer Mihály érdekltségén, vagy például könyvkereskedésének lerakatán túl az egykori koronázó városban és az akkori országgyűlési székhelyen folyt-e valamilyen munkát a Biblia kiadásának előkészítésére vagy nyomtatására.

² *Szent Biblia, Magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által 1590, és mostan nyoltzadszor e nagyobb formában vitettetvén a Frantziai nótákra rendel Soltár-Könyvvel együtt ki-botsáttatott a Kasseli 1704-dik esztendőben nyomtatottatott példa szerént Fűskúti Landerer Mihály betűivel 1804.* Hasonmás formában megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában, Kustár Zoltán kiséző tanulmányával, Debrecen, Alföldi Nyomda, 2017. (Nemzetközi Theológiai Könyv 88.)

A *Vizsolyi Bibliának* a Szenci Molnár Albert gondozta kiadása, tehát a *Hanaui Biblia* (1608) újabb kiadásaként jelent meg 1704-ben német kiadó és nyomdász költségén az a *Károlyi Biblia*, amelyet a későbbiek követtek. Ha a mostani hasonmás elnevezésének logikája elfogadható volna, sokkal inkább hirdethetné az utószó és a kísérő tanulmány „*harmadik Hanaui*”, 4° formátumú kiadásnak az 1804-ben megjelent Bibliát. Azonban addig, amíg az 1704-es kiadást követő nyomtatás is napvilágot látott kereken egy évszázaddal később, 1804-ben, addig sorra megjelent a magyar Biblia Németalföldön, Németországban és Svájcban. Debrecenben pedig két eltérő címlappal többször nyomtattak Újszövetséget. Landerer idejétől nem voltak már Biblia szűkében a gyülekezetek és hívek, mint a 17. században. Nagy példányszámban, több formátumban, néhány évente nyomtattak Bibliát. Templomi és családi használatra. Ekkor valósult meg igazán Tótfalusi Kis Miklós törekvése, ami neki nem sikerült az *Aranyas Biblia* (1685)³ kiadásával, tehát hogy olcsó Bibliával árassza el az egész magyar hazát.

HOL NYOMTATTÁK A MAGYAR BIBLIÁT 1704-BEN?

Ismeretes a hazai könyvészet szakirodalmában, hogy Nürnbergben. Nürnbergi nyomtatványok közül többet Magyarország részére készített az Endter család, amelynek – bécsi könyvkereskedő tagja is lévén – többretű kapcsolata volt Nagyszombattal, illetve az ottani egyetemi könyvtárral. A család a 16. században már javában működött. Elég itt említenünk néhány szemelvényt az évtizedek óta folyó kiadástörténeti kutatásból, amely Borsa Gedeon nevéhez és iskolájához fűződik.⁴ Nürnbergből származott a kassai könyvkötő, Endtner Mihály is. Őt hívta meg Mantskovit a *Vizsolyi Biblia* nyomtatásának elvégzésekor a példányok bekötésére. Számos kiadásban jelent meg ennél a családnál, így Comenius *Orbis pictus* című híres munkája 1658-tól évtizedekig a latinhoz társított különféle nyelveken. Az 1669-es háromnyelvű kiadás címlapja szerint „*Noribergae MDCLXIX sumptibus Michaelis et Joannis Friderici Endteri*” nyomtatták.⁵ Az utolsó magyar nyelvű, nürnbergi

³ RMK I. 1324, RMK I. 1345; részletes bibliográfiai leírását ld. HAIMAN György: *Nicolas Kis, A Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650–1702*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, Amsterdam Prints 1–2, a címlap, előszó, zsolttárrészletek hasonmása, 214–221. Betűhív rekonstrukciója, azaz nem hasonmása, hanem újra szedése Janson betűvel, megjelent Tarnóc Márton és Haiman György kísérő tanulmányával, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989. Ebben a kiadásban a genfi zsolttárok után még nincs beiktatva az alább tárgyalt *Mennybéli felséges Isten*, csak a Szenci Molnár által is közölt nyolc ének.

⁴ BORMA Gedeon: „18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben, (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1981, Budapest, 1983, 379–409.

⁵ RMNy 3587.

kiadást 1755-ből említik. Hasonlóan Magyarországnak készült, Bécs nyomtatási hely megjelöléssel, breviárium is, *Officia propria sanctorum patronorum regni Hungariae. Viennae Austriae sumptibus Martini Endteri, bibliopolae Norimberg* címen. Rendszeresen hozzáadták a magyarországi szentek tiszteletére mondandó imádságokat. Efféle, Magyarországnak készült kiadványokon, Martin Endter nürnbergi kereskedőnek is mondja magát. Más, magyaroknak szánt tankönyvet is kiadott. 1705-ben a Rhenius-féle *Donatus Latino-Hungaricus* címűt. Nevezetes közülük zsoltárköltőnk, Szenci Molnár Albert *Dictionarium quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum* című, 1708-ban kiadott munkája.⁶ A könyveket összekapcsolja az azonos nyomdászati megoldás is, de a nyomdahely többféle alakban jelenik meg. Illik ezen kiadványok sorába az 1704. évi Biblia, amely szintén Nürnbergben készült. Endter az 1665 és 1690 között Kasselben tevékenykedő, tehát a Biblia kiadása idején már másfél évtizede néhai kiadót jelölte meg a címlapon, így: „Casselben, Ingébránd János költsége által”. Máskor is jelölt meg koholt nyomdahelyet kiadványain, de hogy miért döntött így a *Károlyi Biblia* esetében, annak pontos magyarázatát nem ismerjük. Vélhetjük ezt óvakodásnak, hogy bizománys lévén, nagyszombati kapcsolatait be ne árnyékolja az eretnek Biblia kiadása. Vagy attól is tartott talán, hogy lutheránus oldalról szintén támadják majd azok, akik mereven elutasították a kálvinistákat? Harsányi István, Iványi Béla és Gárdonyi Albert munkái nyomán azt vélte – de elképzelésére közvetlen bizonyítékot nem tudott megnevezni –, hogy a nürnbergi lutheránus cég neve alatt a Biblia terjesztése kevésbé gördülékeny lett volna reformátusok között.

A hasonmás kiadás elnevezésének és címlapjának többszörösen ellentmondásos voltát akaratlanul aláhúzza, amit az utószóban a szerkesztő hangoztat: hogy a bibliafordításokban „a magyar bibliaolvasó közönség” a különféle fordítások által „kálvini teológiával találkozott. [...] Ez áll a Kasseli (Nürnbergi) Biblia kiadására is.”

KI VÁLLALTA 1804-BEN A BIBLIA KIADÁSÁT?

Neves és gazdag nyomdász azonos nevű fia és utóda. „*Michael Landerer de Füskút, Incl. Regni Hung. Nobilis, atque Typographus et Bibliopola Nationalis celeberrimus, natus Budae anno 1725, obiit Posonii 1795.*” Ez a felirata az idősebb budai nyomdász képmásának (Hildebrand rajzolta, Mansfeld J. G. metszette). Ő volt I. Landerer Mihály (1725–1795). 1784-ben megvásárolta a Landerer Katalin által Pesten bérelt Royer-féle nyomdát. Ótúron papírmalma volt, Pesten, Pozsonyban és Kassán

⁶ RMK I 1749; korábbi előzménye ugyanott a *Dictionarium Latinoungaricum*, Nürnberg, 1604 (RMNy 919). Ennek hasonmás kiadása, Imre Mihály tanulmányával, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, szokásosan rövidítve BHA XXV.)

könyvkereskedése. Felségsértési kereset is indult ellene, de mikor a gazdag nyomdász II. József császárhoz folyamodott engedélyért, érdemei elismeréséül, utódaival együtt, magyar nemességet kapott, valamint királyi adományként Temes vármegyében Fűskút falut. Tetemes vagyon maradt utána. Pozsonyban 44, Kassán 21, Pesten 11 évig gyakorolta a nyomdászatot.

Halála után fia, II. Landerer Mihály (†1809) vette át a pozsonyi, pesti, kassai könyvnyomdát és könyvkereskedést. Ő 225 magyar, 133 latin, 58 német, 40 szláv, összesen 456 munkát adott ki, és könyvtárak költségein is sok könyvet.

A 19. század elején megenyhült politikai légkörben jól látta a vállalkozó nyomdász, kifizetődő a korábban megjelent kiadások újranyomása. Ezek sorába illeszkedik a magyar Bibliának a század eleji 1804-es kiadása, tehát az úgyvélt „*Kasseli Biblia*” (1704), de nem egymagában. Nem értelmezi a hasonmás kiadás utószava azt sem, hogy Landerer hivatkozik a magyar Biblia több kiadástörténeti adatára, arra, hogy egy évvel korábban „a’ Ba’siliai ki-adás szerint” is megjelentette a Bibliát, azaz 8° alakban, majd újabb egy évvel a 4° kiadása után a Köleséri Sámuel gondozta *Váradai Biblia* (1660) újranyomását is vállalta, ívrét (2°) alakban. Természetesen hozzáértők az 1804-es kiadásnál kisebb és nagyobb formátumot sem nyilvánították soha bázeli és váradai kiadásnak. Elég gyakran találkozhatunk mindhárom formátum példányaival családi gyűjteményekben. Vagy könyvtárakban. Így például a nürnbergi 1704-es kiadásnak legalább harminc példánya maradt korunkra.⁷

MIÓTA TUDJUK AZ 1704-ES NYOMTATÁS VALÓDI HELYÉT?

Debreceni Ember Pál látott egy példányt, Bécsből hozták neki. Nem vonta kétségbe, hogy a hesseni Kassel volt a nyomtatás helye, de mintha gyanakodott volna valamire, megjegyezte: „Hogy ki volt a tördelő és a javító, akik előkészítették ezt az új kiadást, előttem ma sem ismeretes. Az biztos, hogy a nyomdász német volt”⁸

⁷ Két debreceni példányt használtam, TTREK (Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen) Nagykönyvtára Rmk 954–955 (hajdan H 774) és Rmk 1503 (hajdan H 778). Az 1804-es kiadásból ugyanott öt példány található. Közülük az Sz 966 jelzetű példányt használtam leginkább. Ezt a példányt Tóth János 1804-ben vásárolta, szavai szerint: „...magam és tseledimnek Lelki Javára...”. Majd 1830-ban: „Én Jakucs István Vettem magamnak És cselédemnek Lelke Idvességére”. A család későbbi tagja volt többek között Jakucs Sándor balmazújvárosi lelkész, a Biblia e példányát 1970-ben fia, szintén Jakucs Sándor ajándékozta a TTREK Nagykönyvtárának.

⁸ DEBRECENI EMBER PÁL: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Fordította Botos Péter, Kiadja a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2009, 537. Tévesen 1604 van a szövegben, de Friedrich Adolf Lampe latin kiadása (Utrecht, 1728, 735) helyesen 1704-et közölt.

Widekind berlini prédikátor 1753-tól 1756-ig négy kötetet adott ki könyvritkaságokról.⁹ Megtalálható a negyedikben a nyomtatás helyének valódi adata. Csaknem egy évszázada megírta az igazi helységnevet Harsányi István.¹⁰ Újabbán is számon tartja ezt a hazai szakirodalom.¹¹ Sajnos, ennek nem mindig van nyoma az egyházi sajtóban és köztudatban. Ismeretes az adat a magyar bibliakiadások nyilvántartásában szintén. Méghozzá azzal, hogy az 1704-es évszám sem kétségtelen, a kiadótalan ezt is módosította, mint a megjelenés helyét, de további adatok felbukkanásáig ezt nem tudjuk eldönteni.¹²

ISMÉTLŐDNEK A HIBÁS ADATOK

Nem szakított az új hasonmás kiadás a hibás adatokkal, valamint folytatja több fontos jellemző szokásos mellőzését. Nincs szó seholy helyesbítésről a kísérő teológiai történeti tanulmányban sem.

Ötvös László szerkesztő utószava megemlíti Nürnberget, erről volt szó főntebb. Ennek dacára mintegy magától értetődőként ismételteti azt, hogy most a „második Kasseli” kiadás hasonmása jelent meg, holott egyik kiadás sem volt kasseli. Maccsul visszatérő hiba az is, hogy 1718-ban nyomtatták Komáromi Csipkés György fordítását Leidenben. Debrecen város és a nyomdász szerződésében, valamint a Debrecenből korrektornak kiküldött városi nyomdász, Miskolci Csulyak Ferenc nyomdásznaplójában egyértelmű, hogy a helyes évszám 1717. Csupán a példányok egyik részének bekötése tolódott át 1718-ra. Helyesen tudták ezt a 18. században. A Biblia megjelenése után csupán néhány évet élt az Amszterdamban tanult Kecskeméti Selymes János (†1721), ő még helyesen tudta. A Kisszántói Pethe Ferenc kiadása számára a magyar Biblia kiadásait összeállító Szombati János 1794-ben szintén azt írta, hogy 1717-ben jelent meg.¹³ A későbbi időben vegyesen említett

⁹ *Ausführliches Verzeichnis von raren Bücher, mit historischen und kritischen Anmerkungen: in alphabetischer Ordnung*, Verfasset von Melchior Ludwig WIDEKIND, I–IV. Stück. Berlin, Haude & Spener, 1753–1756.

¹⁰ HARSÁNYI István: *A magyar Biblia*, Budapest, Bethlen Gábor Rt., 1927, 72.

¹¹ V. ECESEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Budapest, Borda Antikvárium, 1996, 23. tétel.

¹² FEKETE Csaba: „Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez” in BARCZA József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 211.

¹³ Közreadta az 1715-ben kötött szerződést MARGÓCSY Dániel: „Komáromi Csipkés Bibliája Leidenben”, *Magyar Könyvszemle*, CXXIV (2008/1) 15–26; magam pedig egyéb forrásokat közöltem a 18. században még helyesen ismert évszámhoz: FEKETE Csaba: „Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés)”, *Magyar Könyvszemle*, CXXIV (2008/4).

hibás 1719 és 1718 évszámváltozatok közül most is, mint korábban, a hasonmás kiadásban,¹⁴ az utóbbit találjuk.

MIÉRT NYOLCADIK KIADÁS AZ ÚGYVÉLT „MÁSODIK KASSELI”?

Kritikai vizsgálat és értelmezés nélkül elfogadta és ismételte a nyolcadiknak számozást a hasonmás kiadás utószava. Pedig a kiadó és nyomdász Landerer hivatkozik előszavában az Utrechtben és Baselben megjelent 18. századi Bibliák átvizsgálására. 1725 körül Boroszlóban is nyomtattak, antedatált és titkolt nyomdahellyel *Amsterdam 1700-asként* jelölt kiadást. Lipcsében is magyar Biblia jelent meg 1776-ban, és Pethe Ferenc már említett kiadása a század végén. Ezeknek is a Szenci Molnár *Hanaui Bibliáját* követő 1704-es nyomtatás volt a távolabbi kiinduló pontjuk. Legalább tíz 1704 és 1804 között megjelent kiadás ékelődik az úgyvélt „első Kasseli” és „második Kasseli” közé, amelyekről tehát nincs említés. Számítanak-e, vagy nem? Hétre nyolc következik a számsorban, tehát ha lett volna valaha is „első Kasseli” kiadás, amelyik valamiért éppen hetedik, akkor a második miért ne lenne nyolcadik?

Nem példa nélküli, hogy a kiadó a követett kiadáson megjelent számozást folytatja. Ezt tanácsos értelmeznie a tudományos leírásnak. Hogyan minősítsük azokat a kiadásokat, amelyek 1704 és 1804 között megjelentek? Hallgassunk róluk, noha számba vették ezeket és a korábbiakat már a 18. században, például a *Váradai Bibliát* is, amelyet szintén említett és kiadott Landerer? A hasonmás kiadás kísérő tanulmányában és utószavában ilyesmikről nincs szó. Ezért most legyen elég kimondanunk, hogy ismereteink szerint hibás a nyolcadik kiadás elnevezés, értelmezésre szorul. Még akkor is, ha nem volna öreg hiba a „második Kasseli” kiadás emlegetése. Mai ismereteink szerint a hetediknek mondott kiadáson is lett volna mit újra vizsgálnia az új kiadást gondozóknak, mert például benne van ebben a számításban a félbemaradt bártfai kiadás,¹⁵ vagy nincs? Előtanulmány készült-e a kiadás kérdéseinek eldöntésére? Elmaradt. Ennek hiányában történt a kiadás elhatározása. Ez látszik az utószón.

¹⁴ *Magyar Biblia Avagy Az Ó és Új Testamentom könyveimből* [a leideni kiadásban helyesen: *könyveiből*] álló tellyes Szent Írás... Mellyet... fordított... Komáromi Csipkés György, megjelent 1685/1718-ban, Hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában... Debrecen, 2000. (Nemzetközi Theológiai Könyv 45.).

¹⁵ RMNy 951

MELLŐZI AZ UTÓSZÓ ÉS A KÍSÉRŐ TANULMÁNY A GENFI ZSOLTÁROKAT

Szenci Molnár Albert kiadása óta része a genfi zsoltárkönyv, akárcsak az apokrif könyvek, a Biblia kiadásának, mint több önálló részt (bibliográfiai egységet) tartalmazó kiadványnak.¹⁶ Hagyományos magyar teológiatörténeti vonás, hogy erre sem szokás figyelmet fordítani nálunk. Az utóbbi évszázadban feltárt adalékok mellőzése helyett ezek méltatása is megérdemelte volna a késlekedő hazai református teológia némi figyelmét.

Hazai református egyházunk történetében 1804-ben jelentek meg utoljára a genfi zsoltárok a Bibliával egyazon kötetben nyomtatva. Ez a kiadás tehát ezért is teológiatörténeti határkő. A Bibliához tartozónak tekintették a strófikus zsoltárokat Kálvin, Genf és Pfalz református fejedelemségének tudós professzorai, velük ezt vallotta Szenci Molnár.¹⁷ Mégis, nálunk már korábban elmaradt a káté, az agenda és a házi tábla a Biblia mellől.¹⁸ A kálvinizmus és a kálvini szellem emlegetése dacára ezeknek még az észrevétele is hiányozni szokott a hagyományos méltatásokban. Századokon át nem volt szó arról soha, hogyan énekelték végig az összes zsoltárt elejétől végéig Kálvin városában. Istentiszteletről istentiszteletre, 25 hetente. Ugyancsak nem emlegették (kálvini teológiája ürügyén) és nem idézték, nem ismerték Kálvinnak az énekeskönyvhöz írt előszavát. Annyira nem, hogy ez – kihagyásokkal – 1939-ben jelent meg először Délvidéken, kihagyások nélkül és az éneklési renddel együtt szintén nem a 17–19. században, hanem legelőször csak 2003-ban.¹⁹

Református teológiánk és egyházunk történetében a genfi zsoltárkönyvnek a Biblia mellől való végleges elhagyására sincs hivatalos intézkedés. A hallgatólagos törlés a további kiadásokból szintén visszanyúlik a 19. század kezdetére, a racionalista teológia térnyerésének korára, amikor már egy évszázadon át ismételten tilalmazták

¹⁶ Hazai könyvészetünk Borsa Gedeon nyomán a megállapítható „együttes megjelentetés szándékát” tekinti az összetartozás kritériumának, amely az ilyen szerkezetű kiadványokat elkülöníti a kiadói és kereskedői konvolutumtól, alkalmi és kereskedelmi társítástól.

¹⁷ Szenci Molnár korának református teológusai ezt az összetartozást vallották, ld. a részletek kifejtését P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia*, Budapest, Universitas Kiadó, 2006, különösen 78–80.

¹⁸ Ez a felettebb érthetetlen mellőzés sem újkeletű. Hiányzik a Bibliához tartozó zsoltárkönyv, káté, agenda a *Hanauai Biblia* hasonmás kiadásából is, vö. *Szent Biblia, megjobbította és dedikációval kiadta: Szenci Molnár Albert 1607-ban*, Hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában, Debrecen, 1998 (Nemzetközi Theológiai Könyv 35.).

¹⁹ *Psalterium Ungaricum, Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira*, Közreadta BÓLYA József, Budapest, 2003, Magyarországi Református Egyház Zsinata. Hasznosította azóta ennek egyes tanulságait BÓDISS Tamás: A genfi egyház zsoltáréneklési rendje, in „*mint az gyümölcsöz és termett szőlőveszöc...*”, *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, 2010, 215–221.

a reformáció korabeli liturgiát. Landerer kiadása idején folyt a teljesen új szemléletű gyülekezeti énekeskönyv szerkesztése; ez a Benedek-féle 1806-os, használatban maradt 1921-ig. Sok mindenben szakított a hazai református örökséggel.

Módosult a Kálvin idejétől a genfi zoltárokhoz csatolt énekek sorrendje és száma 1806-ban. Eltér a korábban és később szokásostól. Részletes elemzés helyett legalább néhány említéssel utaljunk most arra, amit a hasonmás kiadás utószava és kísérő tanulmánya mellőzött.

Az említett 1806-os Benedek-féle énekeskönyv megjelenése (sőt hivatalos bevezetése) után több kiadást nyomtattak még a korábbi, az úgynevezett „öreg debreceni” énekeskönyvből, a legutolsót 1817-ben. Még ebben is ugyanazok az énekek következnek a zoltárok után, mint azóta, hogy 1635-től Lőcsén (először még dallamok nélkül) hozzáadták a gyülekezeti énekeskönyvhöz a genfi zoltárokat.²⁰ A kilencedik éneket Tótfalusi Kis Miklós közölte 1686-ban, 12° formátumú zoltárkiadásában.²¹ Napjainkban is változatlanul van benne énekeskönyvünkben. Szenci Molnár 1607-ben még hat éneket csatolt a zoltárokhoz, a Tízparancsolatot, Simeon énekét, a háborúság ellen valót, az Isten törvényéről szólót, és az úrvacsora előtti meg utáni éneket.²² Ezekhez adódik Anna éneke a *Hanaui* és az *Oppenheimi Bibliában*,²³ Mária éneke (Magnificat) is az oppenheimiben, a Tízparancsolat és a Simeon éneke mellett. Az utóbbi kiadásban Szenci Molnár énekeskönyvi tömörítvényt is közölt.²⁴ Ezen nyolc énekhez járult aztán a *Mennybéli felséges Isten*. Kilenc ének jelent meg Komáromi Csipkés György fordítása mellett is a genfi zoltárok után (Leiden, 1717).²⁵ Az 1704-es nürnbergi kiadásban a genfi zoltárokat *még négy énekkel több követi*, de nincs benne a *Mennybéli felséges Isten*. Az 1804-es Landerer-féle 4° kiadásban szintén így van, jellemzőihez ez is hozzá tartozik. Alighanem lőcsei kiadások hatását tükrözi az énekek újabb adaléka, amelyet nem követ a gyülekezeti énekeskönyv minden 18. századi kiadása, de erre pontos magyarázatunk nincs. Lássuk egymás mellett

²⁰ RMNy 1628.

²¹ RMK I. 1346; vö. leírását HAIMAN i. m., Amsterdam Prints, 3. az előszó és a címlap hasonmása 222–223. Hozzáférhető hasonmás kiadásban is Tótfalusi kiadása: *Szent Dávid kiralynak es profetanak százötven Soltari...* Amstelodamban, 1686 e1stendöben. Budapest, Helikon Kiadó, 1985.

²² RMNy 962, 417–425; az ide kapcsolódó további részletekre vö. FEKETE Csaba, „Az 1817-es énekeskönyv érdekességei” *Magyar Egyházzene XV* (2007/2008) 421–438; Uő., „Az 1817-es öszvér énekeskönyv”, *Magyar Könyvszemle, CXXV* (2009) 229–238.

²³ RMNy 971, 68 és RMNy 1037, 120.

²⁴ Vö. P. VÁSÁRHELYI: i. m., 103–104.

²⁵ A *Mennybéli felséges Isten* új kritikai kiadása *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, Szerkesztette és a jegyzeteket írta H. Hubert Gabriella, a szövegeket Vadai István, a dallamokat Ecsedi Zsuzsanna rendezte sajtó alá, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 115. szám (Régi Magyar Költők Tára XVII. század 17.).

az 1704-es Bibliában és az 1723 és 1817 között megjelent debreceni énekeskönyvben az énekek kezdősorát és feliratát!

Kezdősor	Felirat	1704	1817
<i>Emeld fel szíved, füled nyisd meg</i>	Az Istennek Tízparancsolata	+	+
<i>Uram, bocsássad el</i>	Simeon éneke	+	+
<i>Úr Isten, mely sokan vannak</i>	Mindennémű háborúság ellen	+	+
<i>Meghagyta nekünk, Úr Isten</i>	Az Isten törvényéről	+	+
<i>Hallgasd meg, Úr Isten, kérésemet</i>	Az Úr Vacsorája előtt	+	+
<i>Ó, én lelkem, dicsérjed Istenedet</i>	A Szent Vacsora után	+	+
<i>Örül az én szívem az Úrban</i>	Anna asszonynak hálaadó éneke	+	+
<i>Magasztalja az én szívem</i>	A boldogságos Szűz Mária éneke	+	+
<i>Emlékezzél, Úr Isten, híveidről</i>	Úr Vacsorájakor való lelki ételnek és itálnak megadásáért	+	—
<i>Tenéked, Uram, hálát adok</i>	Reggeli hálaadás	+	—
<i>Könyörögjünk az Istennek Szent Lelkének</i>	A Szent Lélektől segítség kérésért való énekek	+	—
<i>Jövel, Szent Lélek Isten</i>	Más	+	—
<i>Mennybéli felséges Isten</i>	Az Úri imádság magyaráztatva	—	+

HOGYAN KÖZLI LANDERER A GENFI ZSOLTÁROK DALLAMÁT 1804-BEN?

Van-e köze a zsoltárok éneklésének a Kálvint szívesen emlegető magyar református teológiához és a genfi zsoltárok kiadásának a magyar Bibliához? Az elhallgatások miatt kell sarkosan kérdeznünk. Valójában ez főleg zenei kérdés, de egész sor kapcsolódása van a kegyességi és szertartási étellel, a hitvalló református teológiával. Egyháztársadalmi életünkkel szintén, mert történt-e gondoskodás illendő színvonalról? Tekintsünk át legalább néhány vonást ezen az igencsak elhanyagolt területen!

Távolról sem mintaszerű a dallamok közlése 1804-ben, meg sem közelíti a korábbi lőcsei kiadások színvonalát, ha legalább helyenként jobb is talán, mint a pozsonyi Weber hírhedetten hibás énekeskönyv-kiadásaiban. 1804-ben az első zsoltár hat sorából egy sem hibátlan. Az első sorban azonnal hiányzik a második hang, egy-egy lentebb szedte a nyomdász a hetedik hangot is.²⁶ Sorról-sorra ismétlődnek az ehhez hasonló elemi elvétések. Újra és újra két vagy három hibába botlunk számos dallamsorban.

Eredeti példányokban kellett vizsgálnom a dallamokat, amelyek Debrecenben találhatóak, a Nagykönyvtárban, mert a hasonmás minősége e tekintetben sem példás. Sok helyen egyenetlen az 1804-es nyomás is, de ilyenkor a gondos retusálás elmaradt, homályosak a hangjegyek, vagy helyükön fekete folt éktelenkedik sok dallamsorban, így a pontos értelmezés lehetetlen.

Megesik, hogy a belefáradt nyomdász harminc-negyven ének kiszedése után többet hibázik, mint pihenten. Itt azonban ismételten azt látjuk, hogy a nyomdásznak semmit nem számít, mert nem is érzékeli, hogy a helyesnél egy vagy több hanggal feljebb vagy lentebb szedi a dallam következő hangját. Különösen szembeötlő ez, mikor ismétlődő dallamsort szed előbb jól, utána azonnal elrontva. Értelmetlen dolog volna összeszámlálnunk a rengeteg dallamhibát. A vállalkozó Landerer igényessége nem terjedt ki arra, hogy zenéhez értő nyomdász és korrektor munkájaként jelentesse meg a genfi zsoltárokat. Megtehetette, nem volt rá korabeli református igény, sem hivatalosan megbízott zenei tekintély (kántor, zeneileg tájékozott prédikátor), aki tisztsége szerint szóvá tehetné volna a hozzáértetlen kiadást és hanyagságot, illetve akinek jóváhagyását előzetesen meg kellett volna a kiadónak nyernie.²⁷

Ebből a zsoltárkiadásból csak az tud helyesen énekelni, aki fejből és biztosan ismeri az összes zsoltár dallamát, nem kell törődnie azzal, hogy helyenként miként lehetne kisilabizálnia és helyesbíteni az első versszak szavai fölötti hiányzó vagy tévesztett hangjegyeket.

Az ellentét azért bántó, mert a Landerer által mintául emlegetett németalföldi és bázeli kiadásokról és azok magyar hátteréről, illetve a magyarok közreműködéséről szerencsére vannak adataink.²⁸ Pontosabbak a németalföldi lenyomatok,

²⁶ A genfi zsoltárok közlésének egyéb kiadásokkal való hasonlításához vö. FEKETE Csaba, „Bázeli, amszterdami, utrechti és lejdai zsoltárok és zsoltárdallamok”, in *„mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...”*, i. m., 202–254.

²⁷ Kálmán Farkas szóvá tette a 19. század végén, amikor már javában folytak az újabb (tehát a végül Baltazár-féle 1921-esként megjelent) énekeskönyv előkészületei, hogy 1806-ban senki nem volt a szerkesztőbizottságban zeneértő.

²⁸ Jan-Andrea BERNHARD: „Basel als Druckzentrum für Hungarica in de frühen Neuzeit”, in Jitka RADINSKÁ (Ed.): *Gründe und Folgen*, Česke Budajovice, 2009, 67–86; Uő.: „Die Basler Ausgabe der Karoli-Bibel von 1751, Anlas für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel”, *Ungarn-Jahrbuch*, 29 (2008), 85–98; Uő.: „Hungaricumok a bázeli Imhof- és Thurneysen nyomdában” in *„...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...”*, i. m., 137–142.

ezzel szemben nem teljesen hibátlanok a bázeli zsoltárkiadások, de nyoma sincs az évtizedekkel később nyomtatott kiadásban látható pesti hanyagságnak. A jövőbeli kutatás még sok részletet föltárhat, összehasonlítva a hazai és külföldi kiadás részleteit. Például van olyan zsoltárdallam, amelyben az egyik sor záróhangja előtt kereszt van. Ez vagy négyszólamú kiadásból való, vagy olyan egyszólamú kiadást követ, amelyben a négyszólamú éneklés rajta hagyta a bélyegét. A mikrofilológiai vizsgálat talán eldöntheti később, hogy mit vettek alapul Landerer hozzáértő segítői, és milyen szinten, magyarul milyen jó mintákat követtek gyarló módon.

Ezzel szemben az 1704-es kiadás dallamai nálunk nem szokásos, nagyméretű kottával készültek, szedésük tiszta és gondos, zömében hibátlan. Csupán néhol fordul elő egy-egy megfordult, vagy egy hanggal magasabb, illetve mélyebb hang. 80-nál több dallam hibátlan a 124-ből. Minden dallam egységesen alt kulcsba van átírva, de nyolcban tenor kulcs volna helyes, illetve egyszer a dallam utolsó két sorában lecsúszott a kulcs a legalsó vonalra. Egyszer van a sor elején fölös hang, máshol fölös előjegyzés (csak az első sorban), egyszer rossz hang előtt van a második *b* előjegyzés sorközben. Egyetlen hang van egy hanggal lentebb szedve egy tucat dallamban, eggyel fölőbb csak négy dallamban.

Szemléltetésül következnek itt két rövid zsoltárdallam, a 96. valamint a 140. Az utóbbit már 1574-ben közölte Huszár Gál, jelzik a mutatók is, hogy a Tízparancsolatnak is ez a dallama. Az 1704-essel szemben az 1804-es kiadás kottái elmosódottak és igen gyakran hibásak.

1. a 96. zsoltár dallama 1804-ben (valamennyi dallamsor hibás; hiányzik az 1. sor utolsó előtti hangja, hibás a 2. sor 5. és 7. hangja, a 3. sor 3, 7–8. hangja, a 4. sor 6. és 8. hangja!)
2. a 96. zsoltár dallama 1704-ben, hibátlan
3. a 140. zsoltár és a Tízparancsolat dallama 1804-ben (ritmushibák vannak az 1. és 3. sorban, rövid és hosszú hangok felcserélődtek, a helyes záróhang elmaszatóldott a hasonmás kiadásban; csak az utolsó dallamsor nem hibás!)
4. a 140. zsoltár és a Tízparancsolat dallama 1704-ben, hibátlan

KÁNON, APOKRIF KÖNYVEK

A II. *Helvét Hitvallás* nyomán a kísérő tanulmány²⁹ vázolja a református álláspontot annyiban, hogy megemlíti a kanonikus iratok gyűjteményét és a deuterokanonikus vagy apokrif könyvek kérdését.

²⁹ KUSTÁR Zoltán: „A Szentírás és a nemzeti Biblia ügye a kezdetektől Károli Gáspárig, Teológiatörténeti tanulmány”, [1–5] lap, a genfi zsoltárkönyv után.

Több teológiatörténeti méltatás járt volna itt Szenci Molnár Albertnek, mert az apokrif könyveket ő foglalta külön fejezetbe 1608-ban, nem pedig az 1704-es kiadás, amint a kísérő tanulmány véli. Nála, és 1804-ben is, újra kezdődő lapszámozással találjuk ezeket, az Ó- és Újszövetség között, címük 1704-ben is: „Az Ó Testamentom mellé vettett könyvek. Mellyek Apokrifusoknak neveztetnek”. Az Ószövetség első lapja előtt, amint általában, megvan a bibliai könyvek felsorolása, de nincs a deuterokanonikus könyveké. Megvan azonban az apokrifusok fejezete után.³⁰

Időközben, tehát 1608 és 1804 között, nem mellőzte az említett lipcsei kiadás sem 1776-ban az apokrif könyvek közlését, de később a hazai kiadások igen. Idejétmúlta vélemény azonban, hogy szintén mellőzte ezeket a *Várad Biblia* 1660-ban. Nem, Köleséri Sámuel a jegyzetek megszövegezésében, és az apokrif könyveket tekintve Szenci Molnár Albertre támaszkodott. Lehetséges, hogy nem készült el teljesen az apokrif könyvek szedése, de az is lehet, hogy igen, majd elpusztult Várad eleste idején.³¹

Megtanulták a bibliai könyvek sorrendjét a nebulók, a versike benne volt a káté kiadásaiban. Ebben sincsenek apokrif könyvek. Teológiai (zsinati) döntésről azonban nem tudunk, amely elkülönítette volna a szertartásban nem használandó könyveket, és tisztázta volna a kánont. Nem volt szokás textusként való olvasásuk, mert nem héberül, hanem korunkra csak a görög és latin hagyomány részeként maradtak

³⁰ A TTREK Nagykönyvtára, Debrecen, Rmk 954–955 jelzetű példányban vagy a tulajdonos, vagy a forgalmazó nem az Ó- és Újszövetség közé köttette, hanem a genfi zsolttárok elé.

³¹ RMNy 2982. Szenci Kertész Ábrahám kották hiányában nem tudott dallamot nyomtatni. Azt nem tudhatjuk, hogy vajon az első lőcsei kiadás mintájára dallamok nélkül tervezte-e a genfi zsolttárok szövegkiadását is a Biblia nyomtatásakor. Az apokrif könyveket igen. Az 1973-ban előkerült töredékek nyomán jelenleg nem dönthető el véglegesen, elkezdték és el is végezték-e a nyomtatást Váradon, de a megsemmisült részek újranyomtatására nem volt elegendő papír Kolozsvárott. Netalán csak Kolozsvárott terveztek és fogtak volna hozzá az apokrif könyvek nyomtatásához, de aztán takarékoságból lemondtak róla, így elég volt nagyjából 15%-kal kevesebb papír. FAZAKAS József: „Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973*, Budapest, 1976, 75–76 (a Báruch könyvből való töredék képével); KURTA József: *A Várad Biblia története*, Nagyvárad, 2002; PETRŐCZI Éva – PÉNZES Tiborc Szabolcs: „Új szempontok a Várad Biblia kutatásához”, in HELTAI János (szerk.), *Biblia Hungarica philologica, Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban, Az Országos Széchényi Könyvtárban a „Biblia Sacra Hungarica, a Könyv, »mely örök életet ad«» című kiállítás (2008. 11. 21. – 2008. 03. 29.) alkalmából 2009. január 30-én tartott konferencia előadásai*, Budapest, Argumentum Kiadó, 2009, 147–160 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei 3.); PÉNZES Tiborc Szabolcs: „*Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak...*” *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*, Nagyvárad, Partium Kiadó, 2014. 156–188. A Várad Biblia nyolcvannál több példányából az ismert címlaptól négy eltérő is van a Teleki Téka (Marosvásárhely) állományában. Ezeket a 17. század végén és a 18. században nyomtathatták krúdában örökölt, vagy megsérült példányokhoz. Közleményt tervez ezekről V. Ecsedy Judit és Bányai Réka, szíves tájékoztatásukat megköszönöm.

meg. A hazaitól eltérő megoldás is volt, 1650-ben magyarra fordította Szathmári Ötvös István a *Németalföldi Hitvallást*,³² abban világos döntést találunk arról, hogy mely könyvek alkotják a kánont. Itthon ez századokon át hiányzott, az 1975-ös új fordítás bevezetése alkalmával sem pótolta ma hatályos döntés, de a Bibliatársulat külön kötetben kiadta ezeket is, új fordításban.³³ Zsengellér József foglalkozott újabban ezzel a teológiatörténeti adóssággal.³⁴ A református szertartási életben érthető az apokrif könyvek mellőzése, azonban a teológiai tudományosságának ajánlatos ismételen számon tartania a kánonból kirekedt írásokat. Érdeemes velük megismertetni a gyülekezetet, például bibliaóra keretei között. Jól szemléltethető ezekkel, hogy a prófétai és apostoli írásoktól joggal választották el ezeket hajdan, mert például a bibliaitól teljesen eltérő a qumráni zsoltárok szellemisége.

Landerer senkit nem nevez meg, akik javították a sajtóhibákat, szöveghibákat, összevetették a korábbi kiadásokkal az újat és pótolták az utaló helyeket. Csupán annyit mond, hogy „tudós férjfiak tették”. A jövőbeli kutatásra vár a pontosabb meghatározás, hogy ez milyen mértékben történt, és mennyire fogadhatja el a javításokat napjaink tudományossága. Érdeemes kiterjeszteniük a további kutatást a jövőendő szakembereinek Landerer 8° és 2° Bibliájára is. Említenünk kell itt reménységünket, hogy ha még most anyagi fedezet hiányában nem indulhatott is el, de az Országos Széchényi Könyvtár tervezi a Biblia valamennyi fontos magyar nyelvű kiadásának digitalizálását. Egy kereső programmal, jól átgondoltan felépített adattár olyan távlatokat nyithat, amelyre alapozva eldönthetünk eddig megközelíthetetlen problémákat. Például megállapíthatók lehetnek, hogy a korábbi kiadásokkal hasonlítva mit és hogyan végeztek az 1804-es kiadást előkészítő hozzáértők.

1804-ben Landerer a kiadó és nyomdász nem egyedül döntött. Egyelőre tisztázatlan, hogy kik és miért döntöttek az utaló helyek, széljegyzetek, szakaszcímek, apokrifus könyvek kérdésében.

NÉPSZERŰSÍTŐ BEVEZETÉS

Ilyen jellegű kiadások kísérő tanulmánya természetesen lehetőleg népszerűsít. Általában nem is törekedhet teljességre. A most megjelent, címe szerint is teológiatörténeti tanulmány Debrecenben készült, ahol a tárgyalt hasonmást is nyomtatta a

³² RMNy 2304; a TTREK Nagykönyvtára, Debrecen, Rmk 518 (hajdan E 1825) jelzetű példányát használtam.

³³ *Deuterokanonikus bibliai könyvek a Septuaginta alapján*, Szerkesztette a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága, Budapest, Kálvin Kiadó, 1998.

³⁴ ZSENGELLÉR József: „A kanonikus Szentírás», A reformátorok felfogása a Kánonról és az apokrif irodalomról” in Szűcs Ferenc (szerk.): *Egyetemes és református, A Második Helvét Hitvallás mai üzenetei*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2017, 63–80.

nagy múltú városi nyomda mai utóda, ezért legalább említhető lett volna két helyi sajátosság, összhangban a kísérő tanulmány címével.

Debrecen városa az Újszövetségnek két egymástól független 16. századi fordításával büszkélkedhet – ez egyedüli a hazai városok történetében –, Félegyházi Tamáséval és Melius Juhász Péterével. Mindkettő ott van a *Vizsolyi Biblia* háttérben és hatott szövegének megállapítására; Félegyházi Tamás fordítását Szenci Molnár is *haszonnal konferálta* saját kiadása sajtó alá rendezésekor, ezt kellő nyomatékkal elemezte P. Vásárhelyi Judit.³⁵ Ezen túl a *Vizsolyi Biblia* újszövetségi felének valóban sokkal egységesebb lehetett a nyomdakézirata, mint az ószövetségi résznek.³⁶

Fájlalhatjuk szintén, hogy elmaradt Imre Mihály felfedezésének említése. Az, hogy Sámuel két könyvének fordítása (talán más ószövetségi részeké is) Pietro Martire Vermigli (Piero Mariano, 1499–1562) avagy Petrus Martyr munkájára (munkáira) alapult.³⁷ Nyelvészek vizsgálódásából korábban is adódott az a gyanítható következtetés, hogy nem lehetett minden könyvet felölelő egyetlen és egységes nyomdakézirata az Ószövetségnek, inkább három, szóhasználatban és egyéb megoldásokban is különböző részkézirat nyomán történhetett Vizsolyban a szöveg szedése. Ezért tehát ahhoz hasonlóan, ahogy a Heltai Gáspár fordításának mindegyik kötete többek közös munkája volt, a gönci prédikátor is munkatársi közösség tevékenységére alapozta a magyar bibliai szöveg megállapítását, sajtó alá rendezését és szerkesztését. Aztán például énekes szertartásban használatos Psalterium, azaz liturgikus kézirat van a Zsoltárok könyve háttérben. Mutatja ezt annak, aki nem járatlan az 1700-as években betiltott óprotestáns szertartásban (Huszár Gál idejétől gyakorolt énekes liturgiában), hogy a *Vizsolyi Bibliából* (néhány kivétellel) hiányzik a zsoltárok *titulusa*, mert ez nem a bibliai zsoltárszöveg része, ezért szertartási recitálásban nem hangzik el. Ezen túl igen sok helyen kétségtelen a versfelezés, legtöbbször kettőspont (:) jelöli (esetenként más írásjel) a recitálásban a *mediatio* helyét. Azért szükséges ilyen elhanyagolt részletek ismételt hangoztatása, mert a gyéren tájékozott szélesebb közvélemény még ma is gyakran hajlik arra a romantikus elképzelésre, hogy Károlyi (Rados) Gáspár egymagában fordította le az egész Bibliát.

³⁵ P. VÁSÁRHELYI: i. m., 102.

³⁶ Részleteiben kidolgozatlan ez a kapcsolat, utaltam rá korábban, vö. FEKETE Csaba: „Debrecen és a magyar Biblia történetének néhány adaléka, *Collegium Doctorum*”, *Magyar Református Teológia*, V (2009/1) 9–29.

³⁷ IMRE Mihály: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása Petrus Martyr*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006; Uő.: „A Vizsolyi Biblia egyik lehetséges forrásáról”, in HELTAI János (szerk.), *Biblia Hungarica philologica, Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban, Az Országos Széchényi Könyvtárban a „Biblia Sacra Hungarica, a Könyv, »mely örök életet ad«” című kiállítás* (2008. 11. 21. – 2008. 03. 29.) *alkalmából 2009. január 30-én tartott konferencia előadásai*, Budapest, Argumentum Kiadó, 2009, 77–97 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei 3.).

FELTÁRATLANSÁG

A magyar Biblia történetében bőven van még ismeretlen és feltáratlan részlet. Nem minden kiadás háttere ismert, mert elég sok körülmény feltárhatatlan, egykori dokumentátlansága, vagy iratok és levelek későbbi pusztulása miatt.

Ismeretlen az is, hogy a nürnbergi Endternek kik dolgoztak 1704-ben, milyen magyar *protestáns* kapcsolatai voltak. Kellett, hogy a Biblia kiadásai miatt ilyenek létezzenek a nagyszombatiak mellett. Többek között azt sem tudjuk, kik és hogyan intézték a magyar Biblia koholt adatokkal kiadott boroszlói nyomtatását. Bibliáink kiadásainak az Országos Széchényi Könyvtár által tervezett digitalizálása eddig tisztázhatatlan részletek megoldásával segítheti áttekintésünket. Lehetővé teszi a számítógépes keresést és hasonlítást. Hozzátartozik a tudományos feldolgozáshoz a még ismeretlen körülmények és adatok rögzítése, új adalékok felkutatása, de ugyanakkor a soha nem létezett kiadások, alaptalan és hamis állítások törlése és helyesbítése is. Soha nem volt a *Hanauai Biblia*nak frankfurti kiadása, ez csak a könyvárusi jegyzék félreértéséből eredő feltételezés.³⁸ Éppen így nem volt, nemhogy két, egyetlen kasseli kiadása sem.

Fölvetődött már a rendszerváltás előtt, hogy szükséges volna a lejárt politikai nézetekhez kötődő *Studia et Acta Ecclesiastica* 5., azaz zárókötetének mai szemléletű, tárgyilagos és teljesen újra való megírása, valamint az 1–3. kötetben elkezdett kutatások folytatása és a hiányzó 4. kötet pótlása. Ez mindmáig el sem kezdődött.

Külön fejezetet érdemel a hazai teológia történetében, hogy a könyvészeti, zenetörténeti és egyéb kutatások, kiadványok több évtizedes eredményei miért vontatva jutnak el a teológiai köztudatba és a közegyházi tájékoztatásba. Helyettük miként ismétlődnek kiirthatatlan elképzelések és legendás szólamok. Többek között miért nem kapnak illendő figyelmet az 1971 óta (helyenként már jóval korábban) hozzáférhető könyvészeti adatok? Az 1804-es Pesten megjelent Biblia 2017-ben kiadott hasonmása miatt különösen nehéz volna értelmes megokolást találnunk arra, hogy P. Vásárhelyi Judit hosszú kutatással tisztázott adatai és más közlemények után hogyan lehet továbbra is sok–sok esztendővel korábbi nézeteket hangoztatni, és Szenci Molnár Albert hatásának, a *Hanauai Biblia* kiadásának további és távlati kifejtése helyett miért lehet éppen az 1804-es kiadás hiányosan (jórészt tévesen) megrajzolt történetének és hibás elnevezésének érdeklődést keltenie...

³⁸ PÁLVÖLGYI Endre: „Volt-e Szenci Molnár Albert bibliafordításának frankfurti kiadása?“, *Magyar Könyvszemle*, LXXIV (1958), 260–262.

CSALÁDI BIBLIA

Befejezésül említenünk kell néhány sorban a Landerer-féle kiadás társadalmi hatását és gyülekezeti használatát.

Elkezdődött a *Studia et Acta Ecclesiastica* záró kötetében a Biblia otthoni és családi olvasásának feltérképezése is, de az akkori áttekintés főként a dualizmus korára és az azt követő későbbi időre tekintett. Nem hangsúlyozhatta kellően, hogy a 19. századi racionalista és a reformációtól elidegenült lelkészek a Biblia családi és otthoni olvasását nem nézték jó szemmel, szektás vonásnak bélyegezték. Ennek az volt a közvetlen oka, hogy igen sok helyen volt még reggeli és esteli könyörgés, de a racionalista lelkészek a mindennapi és ünnepnap délutáni istentiszteleten az egyházvidékek többségének gyülekezeteiben nem prédikáltak, csak vasárnap, Bibliát sem olvastak. Ünnepnap délutáni istentiszteleten és temetésen sokszor csak hosszú imádságok hangzottak el, vagy textus nélküli beszédek, úgyszintén a Biblia olvasása nélkül. Ebben a légkörben „Füskúti Landerer Mihály 1803-ban Pozsonyban és Pesten kiadott egy nyolcadrét alakú Bibliát, majd egy év múlva egy másik, negyedréte alakút és nagybetűset, mely utóbbiba felvette az apokrifusokat is. Jóideig ezek jutottak el a református családokhoz is.”³⁹ A nyomdász kiadó nyilvánított célja éppen az volt, előszava szerint, hogy a nagyobb formátumú Biblia „nem tsak az Eklesiákban, és azokban tartatni szokott közönséges gyülekezetekben, hanem ama’ magányosan ájtatoskodni szokott híveknek házaikban-is mennél előbb idvességesen használtathasson.” Öregek és családok által. Nincsenek összegyűjtött adataink arra, hogy a 19-20. században megjelent Biblia sok-sok tízezer példányát kik, hol, mikor és mennyit olvasták. Általános szokás volt, hogy nagyméretű Bibliát vásároltak a templomok szószékére. Az 1804-es 4° formátum családi használatát szemlélteti, hogy két rongyosra olvasott, több nemzedék által lapozott példány lapult évekig a Szabolcs megyei Újfehértón. Kegyes utódok sajnálták pusztulását, bevitték a 20. század nyolcvanas éveit táján a református lelkészi hivatalba. Onnan eljutott Debrecenbe. Látható volt ismételten a Református Kollégium Nagykönyvtárának kiállításán. Sajnálatos, hogy az utódok között ritkán található olyan, aki a családi emlékeket összegyűjti, feljegyzi a korábbi nemzedékben éltek nevét, a Biblia olvasásának a református (sokszor még a 20. század elején is színreformátus) községekben és tanyavilágban kialakult szokásait és alkalmait. Bibliát rendszeresen olvasó kisközösségek formálódtak az Alföldön a 19. század második felétől. Ezek a családi áhítatok folytatták a 17. századi puritánok (sőt Szenci Molnár Albert korának) kezdeményezését. Majd a skót A. N. Somerville skót superintendens magyarországi

³⁹ BUCSAY Mihály: „A Szentírás magyar fordításának kiadásának és terjesztésének ügye”, in DR. BARTHA Tibor – DR. MAKKAJ László (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867–1978*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya (*Studia et Acta Ecclesiastica* V.), 1983, 208–211.

körútja, illetve már előbb, a 19. század közepe után Skóciában tanult ifjú lelkészek nemzedékei révén futótűzként terjedt az ébredés az Alföldön, és a Skót Misszió áldásos működése nyomán kialakult a belmissziós mozgalom és a vasárnapi iskolák meg bibliaórák szervezése.⁴⁰

Tűz mellett, munka után összegyűlt a család, jöttek szomszédok, rokonok is, és felváltva valamelyik háznál, ahová hívták őket, együtt olvasták és hallgatták a Bibliát és énekelték a zsoltárokat.⁴¹ Látszik a fentebb Bucsay Mihálytól idézett sorokból, hogy bár a 20. századi református teológia megkezdte e folyamat feldolgozását, korántsem mondhatnók, hogy áttekintésünk kielégítő. Ez nem független a politikai helyzettől. A *Studia et Acta Ecclesiastica* sorozata olyan korban született, amikor elvárás volt az ébredés és a templom falain kívüli kegyesség elítélése, alig burkolt tilalmazása, az ébredési mozgalommal kapcsolatot ápoló lelkészek áthelyezése eldugott falvakba. Következőleg a református egyház mérvadó megnyilatkozásai és az egyházi vezetés az egy évszázaddal korábbi racionalistákhoz hasonlóan rossz szemmel tekintett az otthoni és informális kegyességre, beleértve a Biblia olvasásának a nem központilag szervezett és ellenőrzött kisközösségekhez kötődését.

⁴⁰ Feltárásán főként Kovács Ábrahám munkálkodott. A korábbi irodalom áttekintésére is vö. Kovács Ábrahám (szerk.): *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia*, Nagyvárad, Sulyok István Teológiai Tanulmányok Intézete – Budapest, L' Harmattan, 2016.

⁴¹ SZIGETI Jenő: „A Károlyi Biblia a nép között” in BARCZA József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Magyarországi Református Egyházi Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1990, 154–160; különösen „A paraszteccelesiolák bibliatanulmányozó csoportjai” című fejezet, 163–166.